

Bądźmy przyjaciółmi przyrody

Partycypacja sił społecznych w procesie kształtowania świadomości ekologicznej dzieci w wieku przedszkolnym

Renata Wiśniewska, nauczycielka w Przedszkolu Publicznym nr 3 w Szczecinie, laureatka konkursu „Ekopedagog 2013”

Wstęp

Zagrożenia i ochrona środowiska są obecnie powszechnie zaliczane do problemów globalnych. Każdy chce żyć w czystym środowisku i korzystać z zasobów przyrody. Powinniśmy przeciwdziałać degradacji, wykorzystując fundusze, poprawiając warunki, ale przede wszystkim kształtując świadomość ekologiczną. Wspomniane problemy były poruszane na światowych konferencjach w Sztokholmie w 1972¹ i w Rio de Janeiro w 1992 roku². Oprócz typowych ekologicznych dekretów można się doszukać praw ochrony środowiska w trzeciej generacji praw człowieka, w których są zawarte prawa indywidualne i kolektywne, a zwłaszcza prawo do pokoju, rozwoju, bezpiecznego środowiska oraz korzystania ze wspólnego dziedzictwa ludzkości.

Daniela Szaniawska pisała, iż: „Wszystkie działania powinny więc być podejmowane w kierunku zmiany mentalności młodego pokolenia. Są to ludzie chłonni wiedzy, łatwo poddają się zmianom i, co najważniejsze, akceptują je. Konieczna jest zmiana progów nauczania na wszystkich poziomach. (...) Trzeba włączyć do programów nauczania etyczne i moralne uzasadnienie tego, co robimy, jak robimy to, co robimy, i dlaczego”³. Edukacja na rzecz zrównoważonego rozwoju jest zatem nieodłączną częścią życia każdego człowieka już od narodzin. Pobudzanie świadomości ekologicznej, zwłaszcza u dzieci, powinno być oparte na wytycznych do kształtowania ich prawidłowych postaw wobec otaczającego środowiska, zawartych w aktach prawnych (dekretach).

Od lat zajmuję się kształtowaniem świadomości ekologicznej dzieci. Planuję działania, które po-

magają im zrozumieć trudne zagadnienia z szeroko rozumianej ekologii: wzbogacam wiedzę dzieci, pomagam uchwycić związki przyczynowo-skutkowe, poprzez różnorodne oddziaływania wyposażam dzieci w umiejętności i nawyki.

Przedmiot i metody ekologiczne

W podstawie programowej⁴ wychowania przedszkolnego znajdują się opisy wspomaganie rozwoju dzieci, w tym również w zakresie kształtowania postaw obywatelskich. Należy podkreślić, że ważnym elementem świadomości obywatelskiej jest świadomość ekologiczna. W celu realizacji tego wymagania podstawy opracowałam i wdrażam program autorski „Jestem przyjacielem przyrody”, który zakłada szeroką edukację ekologiczną, jak również włączenie w proces edukacji sił społecznych. Według Heleny Radlińskiej siły społeczne to: „(...) zespół określonych czynników i wartości funkcjonujących w środowisku, w postaci jednostkowych lub zbiorowych, jawnych lub ukrytych uzdolnień wyrażających się w pozytywnym działaniu”⁵. Siły społeczne to nic innego, jak: uzdolnienia, cechy i aspiracje jednostki, które przejawiają się w działaniu. Najczęstszymi ich źródłami są grupy rówieśnicze, instytucje społeczne, ale również role społeczne pełnione przez jednostkę. Florian Znaniecki kojarzył siły społeczne z każdym indywidualnym lub grupowym dążeniem, które wywołuje zmianę lub przeciwdziała jakiejś zmianie.

Program wdrażałam, stosując metodę pracy „małych projektów” i rozwijając zainteresowania dzieci światem przyrody. Taka metoda pracy pozwala dzieciom decydować o działaniach – współ-

nie z nauczycielem projektują, planują, rozwiązują problemy. Anna Klim-Klimaszewska w *Pedagogice przedszkolnej* podkreśla, że: „Istotą metody projektów stanowi samodzielna praca dzieci, w trakcie której mają one możliwość ćwiczenia bardzo wielu umiejętności. Angażując się w realizowany projekt od chwili planowania do ewaluacji”⁶. Podczas realizacji projektu dzieci zdobywają wiedzę i poszukują odpowiedzi na pytania, najczęściej poprzez aktywność badawczą.

Początkowo planowałam działania bez partycypacji sił społecznych. Jednak osiągnięcie jednych celów wywoływało potrzebę postawienia nowych: do obywatelskiej aktywności mojej i dzieci, przez izbę przedszkolną, do najbliższego otoczenia – w myśl teorii Lwa Wygotskiego – „sfery najbliższego rozwoju”⁷.

Okazało się, że to ciągle za mało, by u dzieci mogła się ukształtować świadomość ekologiczna. To spostrzeżenie sprawiło, że postanowiłam włączyć siły społeczne, które poszerzą wiedzę, umiejętności dzieci z zakresu interesującej nas problematyki. W moim projekcie byli to, między innymi: rodzice dzieci, leśnicy, stowarzyszenia, ośrodki edukacji, fundacje, nauczyciele.

Wybrana przeze mnie procedura „badanie w działaniu” jest strategią, która umożliwiła mi własny rozwój i pozwoliła zaplanować badanie skuteczności wdrożenia programu autorskiego. Dzięki procedurze mogłam, za prof. Marią Czerepaniak-Walczak, „Słuchać głosu – mówić głosem innych i uczyć się od innych”⁸.

Partycypacja sił społecznych w procesie kształcenia małego dziecka

Po przemyśleniach i wielu pytaniach za cel postawiłam sobie: kształtowanie świadomości ekologicznej dzieci w wieku przedszkolnym. Pojawiło się również pytanie badawcze: „Jakie działania sprzyjają kształtowaniu świadomości ekologicznej dzieci?”. Hipotetycznie założyłam, że bezpośredni kontakt dzieci z przyrodą (na przykład podczas wycieczek do parku) i osobami zaangażowanymi w jej ochronę będzie sprzyjać kształtowaniu tej wiedzy.

Po całym cyklu spotkań okazało się jednak, że to ciągle za mało. Dlatego, po ocenie wykonanych działań, dokonałam korekty poprzez wyłonienie następnych działań. Ciągła analiza działań pozwalała mi stawać się „refleksyjnym praktykiem”, którego istotą zachowania jest, jak twierdzi Maria Czerepaniak-Walczak, to: „(...) że nauczyciel nie tylko myśli o tym, co i jak robi (robił, albo będzie robił), ale myśli o tym w czasie, gdy to robi”⁹. Poniżej przedstawiam schemat procedury „badanie w działaniu”,

który jest najważniejszy, także w kolejnych następujących po sobie badaniach w przedstawionym projekcie.

- I krok – problem
- II krok – hipoteza/plan działania
- III krok – realizacja/obserwacja
- IV krok – rejestrowanie
- V krok – weryfikacja hipotezy/ocena efektów
- VI krok – korekta hipotezy/planu

O kolejności partycypacji sił społecznych decydowały efekty działań z wcześniejszego cyklu, stanowiącego wsparcie przy tworzeniu kolejnego cyklu. Po kilku cyklach badania w działaniu, w związku z pojawiającymi się licznymi pytaniami dzieci, postanowiłam do projektu włączyć fachowców.

Ja również stawiałam sobie kolejne pytania. Pierwsze z nich brzmiało: „Jakie działania sprzyjają poznaniu ekosystemu lasu?”. Zorganizowałam w przedszkolu spotkanie z leśnikami, podczas którego dzieci zapoznały się z ubiorem leśnika, mogły dotknąć stroju, przymierzyć czapkę. W spotkaniu uczestniczyli leśnik i leśniczka, by dzieci zdały sobie sprawę, że zawód ten może wykonywać również kobieta. Po opowieściach o lesie, łami-główkach i wspólnych zabawach leśnicy zaprosili dzieci do lasu, swojego miejsca pracy. Następnymi zadaniami z planu działania były wycieczki do lasu miejskiego, umożliwiające dzieciom poznanie specyficznego miejsca pracy leśników. Dzieci, wykorzystując zmysły: wzroku, dotyku, słuchu, węchu, poznawały las w naturalnym środowisku. Dotykały kory drzew i określały jej fakturę, wąchały rośliny i określały ich zapachy; wsłuchując się w ciszę, próbowały rozpoznawać dochodzące z oddali dźwięki. Oglądały i określały razem z leśnikami wielkość, gatunek drzew. Ponadto wykorzystywały lupy do szukania owadów w ściółce bądź na drzewach. Podczas wycieczek dzieci uczyły się rozpoznawać warstwy lasu, a także dostrzegać walory turystyczne lasu w pobliżu wielkiej aglomeracji miejskiej. Spotkania z leśnikami odbywały się w różnych porach roku, dzieci miały więc okazję porównać wygląd obszaru leśnego, odwołując się do wcześniejszych spostrzeżeń i wrażeń. Zimą do lasu zawoziliśmy pokarm dla leśnych zwierząt; wiosną – w salce edukacyjnej poznawaliśmy życie dzikich zwierząt, dzieci miały tam możliwość z bliska zobaczyć np. jeża. Przechadzka po szkółce pozwoliła zrozumieć, że las nie jest od samego początku duży i że wszystko zaczyna się od małego nasionka. Działaniom w naturalnym środowisku towarzyszyło wykonywanie prac plastycznych w przedszkolu. Miało to utrwalić poznane wiadomości, jak również

ureczywistnić przeżycia. Najbardziej namacalnym działaniem na rzecz zalesienia było posadzenie wierzby w ogrodzie przedszkolnym. Ograniczenie wyjść tylko do lasu mieszczącego się na terenie miasta sprawiło, że dzieci poznały jedynie niektóre funkcje lasu.

Następstwem analizy i oceny cyklu opisanych spotkań było włączenie w proces edukacji pracownika z Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych. Podczas spotkania, które tak jak poprzednio odbyło się w przedszkolu, dzieci poznały inne funkcje lasu. Po zajęciach dzieci zostały zaproszone do lasu, gdzie zostały im przedstawione zagadnienia związane z gospodarką leśną – produkcją drewna, ochroną lasu, pozyskaniem runa, roślin leczniczych. Podczas pobytu w lesie dzieci znowu poznawały las wszystkimi zmysłami, wykorzystując lupy i lornetki. Świadomość ekologiczna i wiedza dzieci wzbogaciła się dzięki pomocy leśników w dokładnym poznawaniu ekosystemu. Przekazywanie treści poprzez zabawę, doświadczanie i badanie okazało się wielką przygodą dla dzieci. Przeplatające się działania wyodrębniły następny problem, który pojawił się przy poznawaniu lasu – ochrona przyrody.

W ten sposób wyłoniło się kolejne pytanie badawcze: „Jakie działania sprzyjają poznaniu zasad ochrony przyrody?”. Poszukując rozwiązań, wytyczyłam plan działania, który miał pomóc dzieciom zrozumieć i czynnie uczestniczyć w ochronie przyrody. Pierwszym krokiem było włączenie do działań Ligi Ochrony Przyrody, zajmującej się ekologią i edukacją dzieci i młodzieży w tym zakresie. Ważnym elementem nawiązania współpracy z tym stowarzyszeniem było uroczyste pasowanie na Strażnika Przyrody, podczas którego dzieci składały przyrzeczenie w obecności prezesa LOP-u, mówiły wiersze, śpiewały piosenki o tematyce przyrodniczej. W ciągu całego roku dzieci pod opieką członka stowarzyszenia uczestniczyły w zajęciach w Zielonej Klasie, a także poznawały piękno naszych parków i znajdujących się w nich pomników przyrody. Podczas wycieczek poznawały kwiaty i krzewy objęte ścisłą ochroną. Organizacja LOP podczas całego roku wspierała również finansowo nasze inicjatywy umożliwiające poszerzenie doświadczeń dzieci. Takim wsparciem było uzyskanie funduszy na wycieczkę do ogrodu dendrologicznego, w którym dzieci zobaczyły wiele gatunków roślin chronionych w naszym kraju i roślin egzotycznych. Inną pomocą było ufundowanie nagród w konkursach o tematyce przyrodniczej. Ważnym elementem współpracy i udziału LOP-u w edukacji małego dziecka była uroczystość zakończenia roku szkolnego, podczas której dzieci w formie quizu,

wierszy, piosenek, przedstawień prezentowały swoją postawę wobec przyrody.

By poszerzyć wiadomości i doświadczenia dzieci z zakresu ochrony przyrody, zainicjowałam współpracę ze Stowarzyszeniem na Rzecz Ochrony Wybrzeża, które zajmuje się ochroną przyrody, a zwłaszcza „Obszarami Natura 2000” (to najmłodsza forma ochrony przyrody w Europie). Po spotkaniu w przedszkolu odbyła się wycieczka, w całości sfinansowana przez Stowarzyszenie, na tereny, którymi zarządza. Poznawczo okazały się one bardzo ciekawym miejscem: dzieci miały możliwość kontaktu z krowami, ptakami wodnymi, płazami, owadami. Ponadto obserwowały takie ekosystemy, jak: torfowisko niskie, las, łąkę, zalew i mały klif. Przebywając na torfowisku, zapoznały się ze specyfiką podłoża i rosnącą tam roślinnością. Podskoki na miękkim gruncie sprawiły wiele radości, której nie dostarczyłyby filmy ani ilustracje.

Dzieci w powalonych spróchniałych pniach drzew, wykorzystując lupy, poszukiwały ich mieszkańców. Spacerując po lesie, uczyły się rozpoznawać tropy i ślady zwierząt. Poznały różnicę pomiędzy tropem a śladem, co nie jest łatwe do wytłumaczenia. Na brzegu Zalewu Szczecińskiego poszukiwały muszli, warstw ziemi w małym klifie. Spacerowały po obszarze chronionym ze specjalistą, poznawały i doświadczały nowej formy ochrony przyrody, w otoczeniu, w którym tętni życie nie tylko przyrodnicze, ale również rolnicze i turystyczne. Działaniem towarzyszącym w tym cyklu „badania w działaniu” był konkurs plastyczny „Linia brzegowa”, zorganizowany przez Stowarzyszenie.

Po analizie i ocenie zrealizowanych działań programowych z zakresu ochrony przyrody dokonałam korekty i postanowiłam włączyć w swój projekt badawczy pracowników Ośrodka Edukacji Świdwie mieszczącego się w Rezerwacie Przyrody. W obszarach rezerwatu znajduje się jezioro, torfowiska i łąki, a ścisłą ochroną okresową objęte są ptaki wodne i błotne. Podczas wycieczki do rezerwatu dzieci miały możliwość porównania obszarów chronionych. Zauważyły, że w rezerwacie są czerwone tablice, na których widnieją napisy informujące o ścisłej ochronie ptactwa. Ponadto odkryły bardzo szybko znaki zakazu wstępu i wjazdu. Z wieży widokowej, wykorzystując lornetę i lunetę, obserwowały ptaki i ich gniazda. Ornitolog opowiadał dzieciom o ptakach, pomagał wyszukać gniazda, które były ukryte w trzcinach. Zwieńczeniem wyprawy były zabawy przy ognisku.

Podczas spotkań i wycieczek, w trakcie poznawania obszarów chronionych, pomników przyrody, pojawiał się wątek zanieczyszczenia środowiska,

w którym żyjemy. Kolejny problem, którym należało się więc zająć, brzmiał: „Jakie działania sprzyjają ochronie środowiska naturalnego?”. Dzieci, poznając piękno i bogactwo otaczającego świata, zauważyły wyrzucone puste butelki, opony, papiery, puszki i wiele innych śmieci. Postanowiłam zaprosić do współpracy przedstawiciela firmy oczyszczającej nasze miasto. Pierwsze spotkanie polegało wspólnym segregowaniu zgromadzonych śmieci. Wykorzystując metodę burzy mózgów, przedszkolaki szukały sposobów zastosowania zgromadzonych odpadów, następnie wybraliśmy się do siedziby firmy. Na miejscu prawie wszystkie dzieci zatykały nosy, określając unoszący się zapach „smrodem”. Po krótkim wprowadzeniu fachowca zwiedziliśmy kolejne obiekty, gdzie każdy maluch mógł zobaczyć, co dzieje się ze śmieciami, wyrzucanymi do kosza w domu i przedszkolu. Bardzo interesujące dla dzieci okazały się pojazdy służące do wywozu śmieci, sprzątania, odśnieżania. Podczas tej wycieczki dzieci uzmysłowiły sobie, że firma sprzątająca pełni bardzo ważną rolę w społeczeństwie, o każdej porze roku. Mielśmy okazję zwiedzić miejsce, w którym segreguje się odpady, i obserwować cały cykl. Po takiej wizycie dzieci uzmysłowiły sobie, że nie wszystkie śmieci należy wyrzucać do jednego kubła, bo niektóre z nich podlegają recyklingowi. W drodze powrotnej do przedszkola, już w tramwaju, mijaliśmy śmieciarki i dzieci były szczęśliwe, że potrafiły rozpoznać samochody firmy, którą właśnie odwiedziły.

Zapoznanie się z firmą i spotkanie z fachowcem nie sprawi, że od razu wszyscy zaczniemy dbać o nasze środowisko. Jest to długotrwały proces. Dlatego też zaplanowałam wycieczki do miasta, których celem było nauczenie wychowanków rozpoznawania pojemników do segregacji odpadów. Przy wsparciu piosenką, sztuką teatralną, udało się bez większych problemów. To jednak wciąż było za mało, gdyż należy jeszcze wiedzieć, co do nich wrzucać i mieć nawyk, by to robić. Nabywaniu tych umiejętności towarzyszyły zajęcia w sali, np. segregowanie góry śmieci, umieszczenie pojemników do segregacji w sali zabaw. W tym cyklu badawczym dzieci zdały sobie sprawę, że istnieje potrzeba segregacji odpadów. Po rozmowach z rodzicami okazało się, że dzieci zaczęły segregować odpady w domu, są małymi specjalistami. Wyrobione nawyki cały czas potrzebują doskonalenia, dlatego też te działania wpisały się w rytuał naszych czynności w przedszkolu. Są dzieci, które potrafią skorygować złe wrzucone odpady w naszych pojemnikach w sali zabaw. W tym cyklu pojawił się nowy wątek, który ściśle wiąże się z ochroną bogactw naturalnych.

Oszczędzanie energii elektrycznej to jeden z cywilizacyjnych problemów, które trudno wytłumaczyć małemu dziecku. Podjęłam się tego wyzwania i zaprosiłam fachowców z Fundacji Wspierania Inicjatyw Ekologicznych z Krakowa; włączyli oni moją grupę w projekt „Od-

nawialne źródła energii”. Uczestnicząc w warsztatach, dzieci miały okazję przekonać się o sile energii słonecznej. Wykorzystując miniaturowe urządzenia, maluchy poruszały samochodzikami, nagrzewały wodę w kolektorze. Oprócz energii słonecznej poznały pozytywne wykorzystanie siły wiatru i wody. Poznawały zasady działania i powstawania energii odnawialnej.

Doświadczenia te sprawiły dzieciom wiele radości, zarazem pomogły im zrozumieć istotę działania energii odnawialnej. W przedszkolu, pod okiem fachowców z fundacji, dzieci prowadziły doświadczenia na małym sprzęcie, analizowały i wyciągały wnioski. W rzeczywistych rozmiarach sprzęt wygląda jednak zupełnie inaczej. Podjęłam zatem decyzję wyjazdu do Ośrodka Szkoleniowo-Badawczego w zakresie Energii Odnawialnej, gdzie dzieci miały możliwość zobaczenia prawdziwych kolektorów, baterii słonecznych, kotła na biomasę.

Badania w moim projekcie trwają. Wyłoniły się w ich trakcie nowe cele, które pomogą ukształtować u dzieci świadomość ekologiczną, a mnie – badaczce – udoskonalić program autorski.

Konkluzja

Dzięki wykorzystaniu w projekcie procedury „badania w działaniu” mogę już na tym etapie określić efekty poczynionych działań. Dzieci, jako beneficjenci badania, coraz lepiej potrafią wnioskować, analizować, obserwować, rozwinęły zainteresowania, nie boją się pytać i odpowiadać na pytania. Zdobyły umiejętność oprowadzania innych, na przykład swoich rodziców. Z całą pewnością mogę powiedzieć, że dzieci wiedzą, jak segregować odpady w domu i w przedszkolu i robią to. Wyjaśniają potrzebę oszczędzania wody i energii. Potrafią zwrócić uwagę rówieśnikom, którzy śmiecą. Podniosła się również ich świadomość bycia elementem różnych ekosystemów; wiedzą, że każdy z nich jest też „domem zwierząt”. Informują o zmianach w przyrodzie, co wskazują na to, że ich spojrzenie na otaczający świat poszerzyło się. Wiedzą, że można wypoczywać i uczyć się na łonie natury w pięknym miejscu naszego regionu. Maluchy wzbogaciły wiedzę, nabyły umiejętności, nawyki oraz rozumieją więcej związków przyczynowo-skutkowych zachodzących w świecie przyrody i w środowisku.

Uczestnikami działań były również siły społeczne, dzięki którym zajęcia stały się ciekawsze, bardziej fachowe. Nawiązana współpraca z różnymi instytucjami pozwoliła włączyć te siły w proces kształcenia młodego pokolenia. Siły społeczne są partnerami dla nauczycieli – angażują się w przygotowanie projektów, urozmaicają proces edukacji formalnej i nieformalnej dzieci i nauczycieli.

Pracownicy przedszkola włączeni w proces edukacji poszerzyli wiedzę podczas udziału w zaplanowanych działaniach, jak również poznali wiele ciekawych miejsc

naszego regionu. Wdrażany program nie tylko zmienił nawyki dzieci, ale również i pracowników przedszkola, zaczęli oni w domu segregować śmieci, używać toreb wielokrotnego użytku, oszczędzać wodę. Zrozumieli potrzebę ciągłego pobudzania rozwoju dzieci poprzez zapewnianie im w przedszkolu doświadczeń. Zauważyli ponadto zmiany w rozwoju dzieci: w ich umiejętnościach, nawykach zarówno w sali, na placu zabaw, jak i w ekosystemach.

Wdrażając program autorski nauczyłam się obserwować i analizować zaplanowane działania dzieci, zdobyłam nowe doświadczenia, wzbogaciłam wiedzę i umiejętności. Zdawałam sobie sprawę, że wyniki są obrazem mojej praktyki i doświadczenia w pracy z dziećmi w przedszkolu. Podczas tego badania interweniowałam w realny świat poprzez bezpośrednie sprawdzanie efektów tej interwencji. Czerepaniak-Walczak określa „badanie w działaniu” jako: „procedurę badania praktyki integrującą poznanie i zmianę”¹⁰. Program autorski, który jest produktem mojego badania, został zmodyfikowany i dopasowany do badanej grupy dzieci i ich możliwości. Ponadto mogłam ingerować w praktykę pedagogiczną, zmieniając ją już na etapie badania, a nie dopiero po zakończeniu procesu badawczego¹¹.

Dzięki partycypacji sił społecznych w proces edukacji dziecka – ich ofiarności, bezinteresownej pomocy, wyrozumiałości, życzliwości, aktywności i poświęceniu – dzieci miały możliwość stania się tym, jak twierdził Janusz Korczak, kim stać się mogą. Ja natomiast stałam się bogatsza o nowe doświadczenia, które pozwoliły udoskonalić mój program autorski „Jestem przyjacielem przyrody”. Wykroczenie poza próg edukacji formalnej z całą pewnością daje wszystkim miarodajne efekty.

Przypisy

¹ S. Kozłowski w *Ekorozwój. Wyzwanie XXI wieku* pisze, że Konferencja w Sztokholmie odbyła się pod hasłem „Tylko jedna Ziemia”. Przyjęto podstawowe założenie mówiące, że: „Człowiek ma podstawowe prawo do wolności, równości, odpowiednich warunków życia w środowisku. Dobra jakość tego środowiska pozwala na życie w godności i dobrobycie. Stąd też człowiek ponosi wielką odpowiedzialność za ochronę i polepszenie środowiska tak dla obecnych, tak i potomnych”, Warszawa 2000, s. 105.

² S. Kozłowski w *Ekorozwój. Wyzwanie XXI wieku*, pisze, że

w Agendzie 21: „główną przyczyną trwającego pogorszenia środowiska Ziemi jest niezrównoważony model konsumpcji i produkcji, szczególnie w krajach uprzemysłowionych”, Warszawa 2000, s. 141.

³ D. Szaniawska, *Rozwój zrównoważony i Agenda 21, w: Ochrona środowiska. Wybrane zagadnienia dla przedstawicieli szkolnictwa, mediów i administracji*, Szczecin 2000, s. 6.

⁴ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół.

⁵ H. Radlińska, *Pedagogika społeczna*, Wrocław 1961.

⁶ A. Klim-Klimaszewska, *Pedagogika przedszkolna. Nowa podstawa programowa*, Warszawa 2010, s. 216.

⁷ Strefa najbliższego rozwoju nie określa inteligencji dziecka, ale raczej poziom potencjalnego rozwoju. Nabycie umiejętności wykonywania różnych czynności i rozwiązywania problemów we współpracy z innymi jest bardzo ważnym elementem warunkującym np. przystosowanie do życia w społeczności szkolnej lub przedszkolnej, współpracę z nauczycielem itd. Dlatego tak istotne jest skupienie się na tym, co dziecko może zrobić jutro, a nie na tym, co potrafi bez problemu wykonać dzisiaj.

⁸ M. Czerepaniak-Walczak – rozważania na Seminarium Naukowym „Partycypacja i edukacja – badania w działaniu jako element edukacji obywatelskiej”, Wrocław 04.04.2012 r.

⁹ M. Czerepaniak-Walczak, *Aspekty i źródła profesjonalnej refleksji zawodowej*, Bydgoszcz 1997, s. 13.

¹⁰ M. Czerepaniak-Walczak, *Pedagogika emancypacyjna*, Gdańsk 2006, s. 239.

¹¹ H. H. Krüger, *Wprowadzenie w teorię i metody badawcze nauk o wychowaniu*, przeł. D. Sztobryn, Gdańsk 2005, 148.

Bibliografia

- Cervinkova H., Gołębiak B. D. (red.): *Badanie w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowania*, Wrocław 2010.
- Czerepaniak-Walczak M.: *Aspekty i źródła profesjonalnej refleksji zawodowej*, Bydgoszcz 1997.
- Czerepaniak-Walczak M., *Pedagogika emancypacyjna*, Gdańsk 2006.
- Czerepaniak-Walczak M.: *Badanie w działaniu*, w: S. Palka (red.), *Podstawy metodologii badań w pedagogice*, Gdańsk 2010.
- Klim-Klimaszewska A.: *Pedagogika Przedszkolna. Nowa podstawa programowa*, Warszawa 2010.
- Kozłowski S.: *Droga do ekorozwoju*, Warszawa 1994.
- Kozłowski S.: *Ekorozwój. Wyzwanie XXI wieku*, Warszawa 2000.
- Krüger H. H.: *Wprowadzenie w teorię i metody badawcze nauk o wychowaniu*, przeł. D. Sztobryn, Gdańsk 2005.
- Radlińska H.: *Pedagogika społeczna*, Wrocław 1961.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół.
- Szaniawska D.: *Rozwój zrównoważony i Agenda 21, w: Ochrona środowiska. Wybrane zagadnienia dla przedstawicieli szkolnictwa, mediów i administracji*, Szczecin 2000.